

EVLIYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE ANADOLU'DA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMLARI*

Dr. Sami BAYBAL**

ABSTRACT

THE SITUATIONS OF NON-MUSLIMS WHO LIVED IN ANATOLIA, IN EVLIYA ÇELEBİ'S BOOK OF TRAVEL

Evliya Çelebi's book of travel is a valuable resource for us in terms of giving very important information concerning non-muslims who lived in Anatolia in 17th century. The non-muslim communities within the state organization became more powerful just like a government by using their rights which they gained after the conquest of Istanbul (Constantinople). They increased their functions within the State, in the reigns of each Sultan. Especially from 17th century, the policy which followed by Ottomans helped to the non-muslims to preserve their own identities.

Osmanlı Devleti, 1299'da Anadolu Selçuklu Devleti'nin enkazı üzerinde kurulmuştur. Selçuklular zamanında Anadolu'da bulunan sosyal, siyasî ve Türkmen zümreler, bu devletin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Söz konusu zümreler "Gâziyân-ı Rûm", "Abdalân-ı Rûm", "Âhiyân-ı Rûm" ve "Bâciyân-ı Rûm" dur. Osmanlı Devleti'ni bu Türkmen zümreler kurduklarından dolayı, başlangıçta devletin kültürel yapısını "Türkmencilik ülküsü" oluşturmakta idi.¹

Devlet kısa zamanda kuruluşunu tamamlayıp, Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından ortaya çıkan Anadolu Beyliklerini bir bir ortadan kaldırarak, bütün Anadolu'ya hâkim olmuştur. XV. y.y.'in başında Timur'un

---

* Bu çalışma, 1992 yılında S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak hazırlanan "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin Durumları" adlı yüksek lisans tezinin makale haline getirilmiş şeklidir.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

¹ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1988, s. 89-102.

Anadolu'yu işgal etmesiyle Osmanlı Devleti bir sarsıntı (fetret) geçirmiş ise de, kısa zamanda kendisini toparlayarak birliğini yeniden tesis etmiştir.

1453'te İstanbul'un fethinden sonra, Osmanlı toplumu yavaş yavaş çok uluslu bir devlet hüviyetine bürünmüştür. Çünkü Osmanlı Devleti, Bizans İmparatorluğu'nun enkazını devralmış ve kendisini bu İmparatorluğun yerine koymaya başlamıştır. Bilindiği gibi "imparatorluk", bir çok dinî ve etnik zümreyi bir otorite altında yöneten devlet tipinin adıdır.

Osmanlı Devleti, daha çok teokratik bir devlet görünümü verip, devletin temelini şer'î hukuk oluşturmuştur. Din, toprak esası ya da milliyetten daha önemlidir. Bunun kökeni ise, İslâmî anlayışa dayanmaktadır. "İslâm milleti"ni teşkil edenlerin ortak özelliği, hepsinin müslüman olmalarıdır. Etnik kökenleri mühim değildir. Osmanlı Devleti'nde de müslümanlar ve zimmîler² yaşıyordu. Bir İslâm ülkesinde sürekli olarak yaşayan gayrimüslimlere, aynı anlamı içeren "ehl-i zimmet", "zımmî" ya da "gayrimüslim tebaa" gibi adlar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde, ehl-i zimmete, "gayrimüslim tebaa" veya "reaya" denilmiştir. Reaya, başlangıçta, müslüman olsun olmasın bütün tebaayı ifade ettiği halde, sonraları yalnız gayrimüslimler için kullanılan bir kavram haline gelmiştir.³

Osmanlı egemenliği altındaki zimmîler, dinlerine göre Osmanlı yönetimi tarafından gruplandırılmış ve bu gruplara "millet" ismi verilmiştir. Şemseddin Sami, "millet" kelimesinin, "din" kelimesi ile bir olduğunu yani aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.⁴ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde bu kelime, Şemseddin Sami'nin doğru kabul ettiği anlamda kullanılmıştır. Günümüzdeki anlamda, yani "ulus" anlamında veya Batı dillerindeki "nation" anlamında kullanılmamıştır.⁵ O halde "millet", Osmanlı Devleti'ndeki dinî topluluklarının adıdır. Örneğin, Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli gruplar, Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil; Müslüman, Rum, Ortodoks, Gregoryen, Katolik, Protestan veya Yahudi olarak nitelendirilmişlerdir. Zira, bu gruplara dahil olmanın tek ölçüsü milliyetleri değil, dinleri ya da mezhepleri idi. Burada her fert ya da topluluk, dinsel bir bağla şu ya da bu millete ait bulunuyordu. Uyrukların toplumdaki durumu ve yeri ancak böyle bir millet üyesi olmasıyla

² Gülnihâl Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu* (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 8 (ayrıca geniş bilgi için bk. G. Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", Kudret Ayter'e Armağan, 9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1987, c. 3, sy. 1-4, s. 115-156; Coşkun Üçok - Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1981, s. 63.

³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul, 1990, s. 18-19.

⁴ Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1987, s. 1400.

⁵ B. Eryılmaz, a.g.e., s. 17-18; Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Ankara, 1997, s. 66.

mümkündü. Halk, genellikle millet liderleri vasıtasıyla yönetici sınıfla ilişki kuruyor, millet liderleri de milletin davranışları ve birtakım sorumlulukları açısından padişaha karşı mes'ul oluyordu.⁶

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde yaşayan gayrimüslim unsurları Ortodokslar, Ermeniler, Katolikler, Protestanlar ve Yahudiler olarak tasnif etmek⁷ mümkündür. Yalnız, Katoliklerle Protestanlar, Osmanlı'nın son zamanlarına kadar, Osmanlı "millet" sistemine dahil değildir.⁸

Çeşitli dinî ve etnik zümreleri teb'a olarak kabul eden, bunları adalet ve disiplin içerisinde yönetmeyi ve aralarındaki münasebetleri düzenlemeyi ülkü edinen bir devlet, bu milletleri aynı çatı altında toplayabilmek için geniş bir müsamaha ortamı yaratmak zorundadır. Osmanlı Devleti de kültür politikası içinde böyle bir ortamı oluşturmaya çalışmıştır. Bu bakımdan Osmanlı idaresinde "zımmî hukuku" önemli bir yer tutmuştur. Şüphesiz "zımmî hukuku", esaslarını İslâm hukukundan almıştır.⁹ Fakat Osmanlılar bunu, daha geniş çerçevede uygulamışlardır. Devletin resmî dini her ne kadar "İslâm" ise de gayrimüslimlerin "İslâm hukuku" içindeki mevki korunmuştur. Daha açık bir ifadeyle Osmanlı Devleti, gayrimüslimlere, İslâm hukukçularının onlara tanıdığı hakları tanımış; fethettiği toprakların halkı önceden de müslümanların idaresinde bulunmuşsa, onların din önderlerine daha önceki müslüman idarecilerin verdiği hakların takipçisi olmuş ve ellerinde bulunan ahidnâmeleri de geçerli saymıştır. Böylece Osmanlı Devleti (Devlet-i Âliyye) pek çok dinî ve etnik zümrelerden bir millet (Osmanlı milleti) meydana getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin temel ilkesi adaleti tevzî etmektir. Bu itibarla, çatısı altında bulunan müslim ve gayrimüslim zümrelere adaletle muamelede bulunmak hususunda prensipler ortaya koymuştur. Osmanlı'yı uzun ömürlü yapan da budur. Osmanlı Devleti, XVI. y.y. boyunca süper bir güç olarak dünyaya hükmetmiştir.

XVII. y.y.da Osmanlı Devleti, askerî, idarî ve ilmî müesseselerde bir duraklama (inhibit) dönemine girmiş ve devletin büyümesi durmuştur. İslâm ve

⁶ B. Eryılmaz, a.g.e., s. 19; G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 9-10; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, trc. Mehmet Harmanca, İstanbul, 1982, I, 214.

⁷ Gayrimüslimleri ait farklı tasnifler için bk. Shaw, a.g.e., I, 215; G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 11.

⁸ Yukarıda zikredilen gayrimüslim gruplarla ilgili geniş bilgi için bk. B. Eryılmaz, a.g.e., s. 39, 51, 55-56, 61-63, 68-69; Shaw, a.g.e., I, 215-216; G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 13; A. Hikmet Eroğlu, a.g.e., s. 69 vd.; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983, s. 49.

⁹ B. Eryılmaz., a.g.e., s. 17; G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 7.

Hıristiyan dünyaları arasındaki mevcut demir-perde, bu sırada inhitat psikolojisi ile gittikçe daha da kalınlaşmıştır. Fakat bu duraklama ve aksaklıkların tamiri ile Türk-İslâm medeniyetinin üstünlüğünü koruyacağına ve zaten henüz kudretini muhafaza eden İmparatorluğun da, bu sayede eski satvet ve hayatiyetini kazanacağına inanılmıştır.¹⁰ Buna karşılık, batıda ekonomik, kültürel ve bilimsel uyanış başlamıştır. Batıdaki bu uyanış, sürekli olarak Osmanlı Devleti aleyhinde politik gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, batıdaki gelişmelerden başlangıçtan beri haberdardır ve söz konusu gelişmelere ayak uydurmaya çalışmaktadır. Ancak, bu alandaki faaliyetler hiç bir zaman yeterli olamamıştır. Osmanlı Devleti, XVII. y.y.da her ne kadar duraklama safhasına girmiş ise de, devlet yine gücünü ve izzetini devam ettirmektedir. Bu durum, o dönemde gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne karşı henüz siyasî, kültürel ve ekonomik bakımdan menfî bir kıpırdanış içinde olmadıklarını göstermektedir. Fakat batıdaki gelişmeler zamanla Osmanlı toplumunu, özellikle de gayrimüslim halkları harekete geçirecektir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, Evliyâ Çelebi (ö. 1095/1684 [?])'nin¹¹ yaşadığı asra kadar yukarıda çizdiğimiz panorama, üzerinde durduğumuz konuya ilişkin bazı ipuçları elde etmemizde bize yardımcı olabilecektir. Diğer taraftan konu başlığımızdan da anlaşılacağı gibi, Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde gayrimüslim gruplarla ilgili verilen bilgilerin doğru değerlendirilebilmesi, bir bakıma Seyahatnâme'nin iyi tanınmasına da bağlıdır. Bu yüzden Seyahatnâme hakkında kısa bir bilgi vermeyi gerekli görüyoruz.

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi¹², Osmanlı kaynaklarının en zengini olup, Osmanlı Cihan Devleti'nin aynasıdır. XV. y.y.ın gerçek bir tarih ve coğrafya ansiklopedisi niteliğindedir. Şark edebiyatında üzerine çıkılmamış

¹⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul, 1969, II, 198.

¹¹ Evliyâ Çelebi'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bk. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Türkçesi: Zuhuri Danışman, İstanbul 1969, I,7-11; Nedret İkiz, *Evliyâ Çelebi (Ministere Du Tourisme Et De L'information)*, Ankara, ts., s.1 vd.; Nihal Atsız, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Ankara, 1991, (önsöz); *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1979, III, 123-124; Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmanî*, İstanbul, 1892, I, 444; Meşkûre Eren, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, 1960, s. 6; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul, 1889, II, 1100; Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1975, III, 49; M. Cavid Baysun, "Evliyâ Çelebi", İA, M.E.B.Y., İstanbul, 1964, IV, 400-406; Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", DİA, İstanbul, 1995, XI, 529-533 ve oradaki kaynaklar.

¹² Bu çalışmada Seyahatnâme'den bazı örneklere işaret edilirken ve bunlar dipnotta gösterilirken, "Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, sadeleştiren: Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş, baskıya hazırlayan: Mümin Çevik, I-X, İstanbul, 1966" baskısı esas alınmıştır.

türde bir eserdir. İnsanı sürükleyici, mizaha yatkın tatlı bir Türkçe ile, tasvir yeteneği çok güçlü olan bir kalem tarafından yazılmıştır.

Seyahatnâme yayımlandığından bu yana büyük övgüler aldığı gibi, tabii olarak içeride ve dışarıda birtakım tenkitlere de maruz kalmıştır. Bunun en büyük sebebi, Evliyâ Çelebi'nin, Seyahatnâme'sinde bazı olayları zikrederken ileri derecede mübalağaya yer vermesidir. Zira Evliyâ Çelebi zarurete binaen, yani zevkle okunsun, geniş kitlelere hitap etsin diye mübalağa unsurlarını Seyahatnâme'sine almıştır. Bir kaç nokta dışında Seyahatnâme'de belirtilen ayrıntıların başka kaynaklarla dikkatli bir karşılaştırılması sonucunda, yalnızca kişisel gözlem ve katılımla elde edilebilecek bir derinlik ve doğruluk bulunduğu ortaya çıkacaktır. Böyle bir tesbit, bizim üzerinde durduğumuz konunun önemini daha da artırmaktadır. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, tarih, mukayeseli coğrafya, sanat tarihi ve etnoğrafya açısından eşsiz bilgiler ihtiva ettiği gibi, dinler tarihi açısından da önemli mesajlar vermektedir. Çünkü, Osmanlı toplumundaki müslim-gayrimüslim münasebetlerinin Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı dönemde ne şekilde cereyan ettiğini anlatması bakımından Seyahatnâme, değerli bir kaynak eser durumundadır. Yine o dönemde gayrimüslim halkların yaşayış tarzları, ekonomik ve kültürel durumları, nüfusları, kılık-kıyafetleri, ibadet yerleri, inanç ve itikatları hakkında Seyahatnâme'de geçen bilgiler, hem XVII. y.y.'ın Osmanlı toplum yapısını bize yansıtmakta, hem de geleceğe ışık tutmaktadır.

Yeri gelmişken hemen şunu ifade etmeliyiz ki; ortaya koyduğumuz bu çalışma, birkaç arşiv çalışması dışında, şüphesiz arşiv temelli bir araştırmanın ürünü değildir. Esas itibarıyla bir tarama çalışmasıdır. Fakat her şeye rağmen, dinler tarihi açısından belli bir döneme ait önemli bilgiler vermektedir. Seyahatnâme'yi tarayarak elde ettiğimiz bulgular şayet başka arşiv çalışmalarıyla da desteklenebilirse, Osmanlı tarihi ile birlikte dinler tarihine de büyük bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anadolu'yu adım adım dolaşan ve burada yaşayan gayrimüslimlerin dünyasına giren Evliyâ Çelebi'nin, Seyahatnâmesi'nde anlattıklarından hareketle şu sonuçları çıkarabiliriz:

Konumuzun başında Osmanlı Devleti'nin, hâkimiyeti altındaki çeşitli toplulukları, din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine “millet sistemi” denildiğini ve bu sistemin esasının İslâm hukukuna dayandığını belirtmiştik. Sultan Fatih'le başlayan bu sistem Evliyâ Çelebi'nin yaşadığı devir olan XVII. y.y.da da geçerliliğini korumuştur.

Yine daha önce ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı Devleti'nin himayesini kabul ederek, İmparatorluğun topraklarında sürekli yaşayan gayrimüslimlere “gayrimüslim tebaa” ya da “reaya” deniliyordu. Çok farklı etnik köken ve

kültürlere sahip insan toplulukları milliyetlerine göre değil, dinlerine veya mezheplerine göre adlandırılmışlardı. Kısaca gayrimüslimler Osmanlı devlet organizasyonu içinde yer almışlardı.

Evlîyâ Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nde, XVII. y.y. Anadolu'sunda yaşayan gayrimüslim gruplardan söz ederken, en çok Ermeniler, Yahudiler ve Rumların adını zikretmiştir.¹³ Nadir olarak da diğer azınlıklar (örneğin, Kıptîler, yani Mısır ve Habeş'teki Hıristiyan Çingeneler, Gök-Dolak Acemler, yani Kızılbaş Türkler, Gürcüler, Aznavurlar, Araplar, Ya'kubîler, Frenkler, Tat fellâh yani Kürtler)'dan bahsetmiştir.¹⁴ *Seyahatnâme*'de yer alan bu gayrimüslim topluluklar, Anadolu'nun hemen her yöresinde yaşama ve bir çok yerde de müslümanlarla içiçe varlıklarını sürdürme imkânını bulmuşlardır. Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, genellikle şehrin kenar semtlerinde veya dış mahallelerinde¹⁵ gruplar halinde yaşamışlardır. Yahudiler ise çoğu yerde denizden uzaklaşmamayı ve sahillerde oturmayı tercih etmişlerdir.¹⁶ Anadolu topraklarındaki şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde ise kendi köylerinde yaşayan gayrimüslimlerin, müslümanlarca kutsal kabul edilen bazı bölgelerde yerleşmeleri fermanlarla yasaklanmıştır.¹⁷ Aslında Osmanlı Devleti'nde, gayrimüslimlerin müslüman mahallelerinde oturabilme hakkı olduğu gibi müslümanların da gayrimüslimlerin yerleştiği mahallelerde oturma hakları vardı. Fakat, müslümanlar, gayrimüslim teb'anın oturduğu mahalleleri fazla tercih etmezken, buna karşılık gayrimüslimler, müslüman mahallelerinde meyhane bile açmaya muvaffak olmuşlardır. Hiçbir gayrimüslim zorla bir mahallede toplanmamıştır.¹⁸

Evlîyâ Çelebi zamanında, Anadolu'da gayrimüslim nüfusun müslümanlara göre daha az, müslümanların ise Rumeli'de azınlıkta oldukları; Ermeni nüfusun büyük bir kısmı Anadolu'da yaşarken Yahudilerin ekseriyetinin de Rumeli'de varlıklarını sürdürdükleri *Seyahatnâme*'de ve bazı araştırmalarda¹⁹ dikkatimizi çekmektedir. Evlîyâ Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nde

¹³ Örnek olarak bk., *Seyahatnâme*, I, 286-287, 327; II, 656.

¹⁴ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, II, 362, 503-504, 581; IV, 1162-1163; V, 42; IX, 43, 139.

¹⁵ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 316 (ayrıca krş. Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul)*, tercüme ve tahşiye eden: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1952, s. 20-23).

¹⁶ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 327; IX, 43; krş. Kömürcüyan, a.g.e., s. 20-21.

¹⁷ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 299 (ayrıca geniş bilgi için bk. G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 18-19; B. Eryılmaz, a.g.e., s. 21).

¹⁸ A.H. Eroğlu, a.g.e., s. 16-17.

¹⁹ B. Eryılmaz, a.g.e., s. 71-78 (ayrıca gayrimüslim nüfusla ilgili olarak krş. Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, İstanbul, 1964, s. 12, 169; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1983, XII, 167, 170; Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nde bulunan 117 numaralı Ankara Livâsı Tahrir Defteri).

Anadolu'daki gayrimüslimlerin nüfusunu, kişi sayısını esas alarak değil, genelde mahalle sayısı vererek zikretmiştir.²⁰ Fakat az da olsa bazı bölgelerdeki gayrimüslimlerden, “şu kadar kişi “şeklinde sayı vererek,²¹ bazılarında ise hane sayısını belirterek söz etmiştir.²²

Bu hususa biraz daha açıklık getirmek için aşağıdaki bilgiyi ilâve etmekte yarar görüyoruz:

“Osmanlı Devleti, başta yeni fethedilen yerler olmak üzere, İmparatorluk topraklarında yaşayan halkın sayım ve yazımını yaptırmıştır. Zira devletin yönetim biçimi ve toprak düzeni bu sayım ve yazım işlerini gerekli kılıyordu. Vergi ve askerlik işleri de buna dayanıyordu. XVI. y.y.da oldukça düzenli bir şekilde yapılan bu sayım ve yazımların, XVII. y.y.dan itibaren yapılamadığı ve sadece yoklamalarla yetinildiği dikkati çekmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin nüfus kayıtları, bağlı oldukları millet teşkilâtları tarafından tutulmakta; doğum, ölüm ve evlenme işleri, Patrikhanelerce yürütülmekteydi. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, ülkesinde yaşayan gayrimüslim teb'anın nüfusunu teşkilâtlarının kayıtlarından öğrenebiliyordu.

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu sayım, din esasına dayanmaktadır. Fakat, sadece erkekleri kapsadığı ve bazı bölgelerde yapılmadığı dikkate alındığında, Rumeli ve Anadolu'daki gerçek nüfusu yansıtmaktan çok uzaktır. 1831 sayımının sonuçlarına göre, Anadolu'da müslümanların nüfus içindeki payı %83.70'tir. Buna karşılık gayrimüslimlerinki ise sadece %16'dır.”²³

Seyahatnâme'deki ifadelerden anlaşıldığına göre; idaresi altındaki çeşitli dinî ve etnik zümreleri adalet ve hoşgörü ile yönetmeyi kendine ilke edinen Osmanlı Devleti, XVII. y.y.da da aynı tutumunu devam ettirmiştir.²⁴ İmparatorluğun bütün topraklarında yaşayan gayrimüslimlere -Anadoludakiler de dahil- dünyanın hiç bir devletinde eşî görülmeyen ölçülerde dinî, adlî, malî, idarî, eğitim ve kültür alanında özerklik tanınmıştır. Her gayrimüslim cemaat, bir “millet” olarak kabul edilmiş; halk, millet liderleri vasıtasıyla Osmanlı yönetimi ile ilişkilerini sürdürmüş ve gayrimüslim cemaat liderleri de, çeşitli

²⁰ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 299-300, 313, 327; II, 362, 400; III, 1100-1102; IX, 43.

²¹ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 287-288, 299-300; IV, 1162-1163.

²² Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 316; II, 403; III, 847; IX, 17-19.

²³ B. Eryılmaz, a.g.e., s. 71-73.

²⁴ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 300, 317; II, 494, 514.

alanlarda hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü teşkilatlar oluşturmuşlardır.²⁵

Osmanlı Devleti'nde her gayrimüslim topluluk kendi mezhebine göre dinî ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik içinde yerine getirebilmiştir. Bu topluluklara dinlerini değiştirmeleri için kesinlikle baskı yapılmamıştır. Gayrimüslim tebaa ya da zimmîler, kendi dinlerini muhafaza etme hakkına sahip olmuşlardır.²⁶ Zimmîlerin kiliselerine, havralarına/sinagoglarına hiçbir şekilde müdahale edilmemiştir. Evliyâ Çelebi'nin, *Seyahatnâmesi*'nde belirttiğine göre, Anadolu'daki gayrimüslimlerin çok sayıda kilise, manastır, sinagog ve diğer ibadet yerleri²⁷ ile kendilerine mahsus mezarlıkları²⁸ vardı. Kiliselere ve bunlara ait vakıf topraklara kimse karışamazdı.²⁹ Evliyâ Çelebi Anadolu'daki şehirleri gezerken, bazı mamur kiliseler ve manastırlar³⁰ gördüğünden ve bunların zimmîler açısından öneminden bahsetmiştir. Ayrıca şehir, kasaba ve köylerde zimmîlere ait kaç tane ibadet yeri³¹ olduğunu zikretmeyi de ihmal etmemiştir. Bu bağlamda şunu hatırlatmalıyız: Osmanlı yönetimi, yeni kilise ya da havra yapılmasına, çok sınırlı düzeyde izin vermiş; mevcutlarının tamiri konusunda da Padişah'tan ya da Bâb-ı Âlî'den izin alınmasını şart koşmuştur. Resmî ve şer'î görüş, fetihten sonra, gayrimüslimlerin kendilerine bırakılanların dışında yeni bir mabet yapılmasına izin verilmemesi yönündedir. Ancak, buna rağmen, XVIII. y.y.dan sonra iç ve dış etkilerle olsa gerek, yeni bazı kiliselerin yapılmasına izin verilmiştir.³² Örneğin Türklerin fethettiği sırada Selânîk'te mevcut olan birkaç sinagog sayısı, XVII. y.y.ın başlarında otuz civarına yükselmiş; daha önce Safed'de üç sinagog mevcut iken, yoğun yahudi göçü dolayısıyla XVII. y.y.da sinagog sayısı otuz ikiye ulaşmıştır.³³

Seyahatnâme'de, XVII. y.y. Anadolusunda karşımıza çıkan gayrimüslim toplulukların kendilerine has bir takım kıyafetler giydiklerine şahit oluyoruz.³⁴

²⁵ B. Eryılmaz, a.g.e., s. 38, 43.

²⁶ bk. B. Eryılmaz, a.g.e., s. 39; G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 20.

²⁷ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, II, 403; III, 871; IV, 1297; V, 42, 196; krş. Andreasyan, a.g.e., s. 4.

²⁸ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 287-288.

²⁹ G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 21.

³⁰ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 289; II, 403; III, 871; IV, 1234; ayrıca krş. Andreasyan, a.g.e., s. 87-88, 169.

³¹ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 299-300, 313; II, 504; III, 1100, 1102; V, 214, 218.

³² B. Eryılmaz, a.g.e., s. 39-40.

³³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, sıra: 85, s. 48.

³⁴ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, II, 504; V, 201; IX, 124-125, 139; krş. Kömürcüyan, a.g.e., s. 78.

Yalnız şu hususa dikkat çekmeliyiz ki; Osmanlı toplumunda zimmîlere kılık-kıyafetleri açısından İslâm hukukuna uygun olarak çeşitli kısıtlamalar getirilmiş; örneğin gayrimüslim kadınların müslüman tarz ve kıyafetinde giyinmeleri yasaklanmıştır.³⁵ Osmanlı Devleti'nde kıyafet sınırlaması getirilirken, gayrimüslimleri dışlama, sindirme ve toplumdan tecrit etme hedeflenmemiş; aksine toplum düzeninin sağlanması amaçlanmıştır.³⁶

Yine Seyahatnâme'de geçen bazı olaylar, XVII. y.y.da da zimmîlerin "cizye" denilen güvenlik vergisini vererek askerlik hizmetinden muaf tutulduklarını göstermektedir.³⁷ Ayrıca gayrimüslimlere bazı alanlarda gümrük vergisinden muafiyet de tanınmıştır. Dolayısıyla gayrimüslim cemaatlerin devlete karşı tek yükümlülükleri, cizye ile siyaset alanında bazı yasaklara uymalarıdır.³⁸

Bunların dışında, Evliyâ Çelebi Anadolu'yu gezerken uğradığı her yerde varlıklarını tespit ettiği gayrimüslimlerin meslekleri ile ilgili bilgileri de Seyahatnâmesi'ne aktarmıştır.³⁹ Buna göre, Osmanlı Devleti'nde yönetime hâkim olan Türkler, yalnız idarî, askerî işlerle ve ilimle uğraşmayı yeğlediklerinden; iktisat, ticaret ve hatta devletin maliyesini büyük ölçüde gayrimüslimlere bırakmışlardır. Böylece gayrimüslim milletler, askerlik yapmadıkları ve devlet hizmeti dışında tutuldukları için, ticarî ve iktisadî sahada istedikleri gibi boy gösterebilmişlerdir.⁴⁰

Evliyâ Çelebi'nin, Seyahatnâmesi'nde müslümanların izzetini⁴¹, gayrimüslimlerin zilletini yani bazılarının isyankâr davranışlarda bulduklarını⁴², bazılarının da savaş ve cinayetten vazgeçmediklerini⁴³ ifade eden birtakım cümlelere yer vermesi dikkate şayandır. Hattâ Seyahatnâme'nin pek çok yerinde gayrimüslimlerden söz ederken, "kefere" tabirini kullanmıştır.⁴⁴

³⁵ Geniş bilgi için bk. G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 19-20; B. Eryılmaz, a.g.e., s. 48-49.

³⁶ A.H. Eroğlu, a.g.e., s. 14.

³⁷ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, II, 407; III, 860.

³⁸ Geniş bilgi için bk. B. Eryılmaz, a.g.e., s. 45-51; G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 26-29.

³⁹ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 301, 319; II, 504, 656; III, 860; IV, 1162-1163; V, 205; ayrıca krş. Andreasyan, a.g.e., s. 85-86, 98-99; Kömürcüyan, a.g.e., s. 16, 47.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. G. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 16-18, 23; B. Eryılmaz, a.g.e., s. 51.

⁴¹ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 299-300; IV, 1136; krş. Kömürcüyan, a.g.e., s. 23, 45; Andreasyan, a.g.e., s. 87-88.

⁴² Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 300.

⁴³ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 325.

⁴⁴ Örnek olarak bk. *Seyahatnâme*, I, 299-300, 314; III, 920-921; V, 42, 204; IX, 120-121.

Bunun yanında kiliseye adak ve buna benzer şeyleri veren müslümanları da ahmaklıkla nitelemiştir.⁴⁵

En son olarak şunu söyleyebiliriz ki; Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukları İstanbul'un fethiyle birlikte kavuştukları statülerini her padişah döneminde geliştirmişler, âdeta hükümet gibi fonksiyon icra eder pozisyona gelmişlerdir. Bilhassa, XVII. y.y.dan itibaren Osmanlı'nın takip ettiği siyaset, gayrimüslim toplulukların kendi kimliklerini korumalarına yardımcı olmuştur. Osmanlı topraklarında varlıklarını sürdüren tüm gayrimüslim gruplar, Osmanlı idaresinden bekledikleri adalet, hoşgörü, müsamaha ve din hürriyetini XVII. y.y.da da fazlasıyla bulmuşlar; fakat ne yazık ki, bu anlayışı ve ortamı zaman zaman Osmanlı aleyhine kullanmışlardır.

---

⁴⁵ Örnek olarak bk. Seyahatnâme, V, 42.